

Azərbaycan folklorunda dirilik suyu

Ülkər Ələkbərova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan.

E-mail: ulker.elekberova@bk.ru

Annötasiya. Azərbaycan folklorunda dirilik suyunun funksiyasını müəyyənləşdirmək üçün İskəndər, Xızır və Süleyman peyğəmbərlə bağlı mətnlər araşdırılmışdır. Məqalədə Azərbaycan folklor örnəkləri "Ural-batır" dastanı əsasında təhlilə cəlb edilir. Azərbaycan folkloru və "Ural-batır" dastanında dirilik suyu altay və Yakut dastanlarındakı kimi Həyat ağacı, Sumer-ulan dağı, Süd ağ göllə bağlı deyildir və döyüş zamanı bahadira allahlar tərəfindən verilmir, ölüb-dirilməyə xidmət etmir. Azərbaycan folklorunda dirilik suyu yeraltı zülmət dünyadan əldə edilir və ölü suyu ilə paralel şəkildə çıxış etmir. Azərbaycan folklorunda dirilik suyunun özünəməxsus xüsusiyyətləri, funksiyası və rolunu müəyyənləşdirmək üçün tipoloji müqayisələrə ehtiyac vardır.

Açar sözlər: əbədi həyat, İskəndər, Xızır, Ural-batır, Oğuz

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 12.06.2020; qəbul edilib – 24.06.2020

Water of life in Azerbaijani folklore

Ulker Alakbarova

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Folklore of ANAS, Azerbaijan.

E-mail: ulker.elekberova@bk.ru

Abstract. It can be concluded that the motive of water of life in Azerbaijani folklore is associated with the texts of Alexander, Khizir and the prophet Suleiman. In the article folklore samples are involved in the study on the basis of "Ural-batır" epos. In Azerbaijani folklore and the "Ural-Batır" epos, the water of life is not related to the Tree of Life, Sumer-ulan Mountain, White Milk Lake as in the Altai and Yakut eposes, and during the war is not given to the hero by the gods, and it does not serve the death and resurrection. In Azerbaijani folklore, the water of life is obtained from the underground dark world and is not in parallel with the water of death. Typological comparisons are needed to determine the specific features, function and role of water of life in Azerbaijani folklore.

Keywords: immortal life, Iskender, Khizir, Ural-Batır, Oguz

Article history: received – 12.06.2020; accepted – 24.06.2020

Giriş / Introduction

Azərbaycan folklorunda dirilik suyunun funksiyasını müəyyənləşdirmək, mifoloji süjetin müxtəlif versiyalarının müqayisəli tipoloji analizini aparmaq üçün İskəndər, Xızır və Süleyman peyğəmbərlə bağlı mətnləri araşdırmağa çalışacağıq. Məqalədə Azərbaycan folklor örnəkləri "Ural-batır" dastanı əsasında təhlilə cəlb edilir. Türk dastan ənənəsində dirilik suyu Həyat ağacı, Sumer-ulan dağı ilə vəhdət şəklində çıxış edir və qəhrəmanın ölüb-dirilməsinə, güc-qüvvət əldə etməsinə xidmət edir. Türk mifologiyasındakı Süd ağ göl həyatın, ruhun mənbəyi funksiyasını yerinə yetirir və həyatvermə funksiyasına görə dirilik suyu ilə eyniyyət təşkil edir. "Ural-batır" dastanında dirilik suyu altay və yakut (saxa) dastanlarındakı kimi nə Həyat ağacı ilə, nə Sumer-ulan

dağı ilə, nə də Süd ağ göllə bağlı deyildir. Azərbaycan folklorunda və "Ural-batır" dastanında dirilik suyu yakut və altay dastanlarında olduğu kimi döyüşən bahadıra allahlər tərəfindən verilir. Türk mifologiyasında sama suyu dirilik, yeraltı su isə ölü su kimi dəyərləndirilir. Azərbaycan folklorunda isə dirilik suyu yeraltı zülmət dünyadan əldə edilir. Azərbaycan folklorunda dirilik suyu digər türk xalqlarının folklorundakı kimi ölü suyu ilə birlikdə, yəni ölü və diri suyu paralel şəkildə çıxış etmir. Yakut (saxa) olonxolarına xas olan ilahi içki *liqə* ağ və sarı rənglərdə təsvir edilir, Ürüng Ayı Toyon və *miqəddəs ağac Aal Luuk Mas* tərəfindən bahadıra verilir. Yakut olonxolarında dirilik suyunun spesifik xüsusiyyəti onun liqə ilə birlikdə paralel şəkildə çıxış etməsidir. Azərbaycan folklorunda dirilik suyunun özünəməxsus xüsusiyyətləri, funksiyası və rolunu müəyyənləşdirmək üçün tipoloji müqayisələrə ehtiyac vardır.

Əsas hissə / Main Part

"Ural-batır" dastanı türk epik ənənəsində dirilik suyunun ölüb-dirilmə motivinə bağlı olmadığı, yəni dirilik suyunun ölüb-dirilməyə xidmət etmədiyi istisna dastan hesab edilə bilər. Bu, Azərbaycan folklor mətnləri ilə səsləşir, çünki Azərbaycan folklor mətnlərində dirilik suyunun funksiyası qəhrəmanın ölüb-dirilməsinə və güc-quvvət qazanmasına xidmət etmir. Ümumiyyətlə, dirilik suyu ilə bağlı Azərbaycan folklor mətnləri İskəndər, Xızır və Süleyman peyğəmbərlə bağlıdır. Bu mətnlərdə dirilik suyunun funksiyası əbədi həyatın seçilib-seçilməməsi, sınaq, imtahan şəklindədir. Ural-batır dirilik suyunu tapıb, içməyib cansız torpaqlara, Süleyman peyğəmbər isə çaya tökür. Azərbaycan folklor mətnlərində dirilik suyunu yalnız Xızır peyğəmbər içir və əbədi həyat qazanaraq, qeybə çəkilir. "Ural-batır"dan başqa digər türk dastanlarında qəhrəman dirilik suyu vasitəsilə öldükədən sonra dirildilir. V.M.Jirmonski haqlı olaraq, ölüb-dirilmə motivini ölümsüzlüyün sonrakı inkişaf mərhələsi kimi dəyərləndirmişdir [13, s.20].

Azərbaycan nağıllarında qarşımıza çıxan qəhrəmana güc-quvvə, şəfa verən və gözəllik bəxş edən bulaqlar dirilik suyunun transformasiyaya uğramış şəkli, folklor yaddaşında qalan qalıq kimi çıxış edir. Məsələn, meşədə uşağın kəsilmiş başını sağaldan hovuzdakı su və ya gözəllik bəxş edən bulaq suyu, qəhrəmanın dərya ağyrının südündə (invariant: Süd ağ göl) çimib gəzənləşməsi dirilik suyunun yakut olonxoları və altay dastanlarındakı şafəverici funksiyasını icra edir.

"Koroğlu" dastanının Paris nüsxəsində Qoşabulaq adlı dirilik çeşməsi ilə rastlaşırıq. Dastanda Koroğlu atası Ali Kışının gözəlirəni işiq gəlməsi üçün ona dirilik bulağından su götürməlidir. Lakin su qaynayanda özü içir və daha da güclənir. Sonra isə bulaq quruyur. Burada dirilik suyu güc-quvvə verməyə xidmət edir. Dirilik suyunun qəhrəmana döyüş zamanı güc, qüdrət verməsi türk xalqlarının dastan ənənəsində vardır. Onu da qeyd edərk ki, türk xalqlarının orta əbədosi olan "Koroğlu" dastanının bir nüsxəsində (Paris) başqa digər nüsxələrində bu motivlə rastlaşırıq. Yəni Koroğlunun dirilik suyu içməsi ilə bağlı folklor faktının Azərbaycan dastan arealında variantlarının olmaması istisna hal yaradır. Sırf Azərbaycan folklorunda dirilik suyunun funksiyası və rolu ilə bağlı qəti qərarə gəlmək üçün bu qənaətbəxş deyildir. Bu istisna halla İskəndər, Xızır və Süleyman peyğəmbərin dirilik suyunu tapması ilə bağlı folklor mətninin yuzlərlə variantı qarşı-qarşıya durur. Bizə məlumdur ki, bir arealda folklor faktı variantlaşarsa, o, haqiqətən mövcuddur. Konkret olaraq, Azərbaycan folklorunda dirilik suyu və onun funksiyası, bağlı olduğu mifoloji personajlar barədə qəti qərarə gəlmək üçün, Azərbaycan folklorundakı dirilik suyunun altay, yakut (saxa) və digər türk xalqlarının dastanlarındakı və mifoloji mətnlərindəki dirilik suyundan fərqləndirən tipoloji xüsusiyyətləri üzə çıxarmaq, antik dünya mifologiyasındakı yalnız allahlərə məxsus olan Amritu, Ambroziya və Soma içkilərindən tipoloji cəhətdən nə ilə fərqləndiyini göstərmək üçün variantlaşma və çoxsaylı variantlar paradigmasını bu analizin əsası olaraq qəbul etməliyik, çünki variantlaşma folklorun əsas qanunudur. Çoxsaylı variantlar paradigması isə tipoloji analizin əsasını təşkil edir [14, s.155]. Beləliklə, İskəndər, Xızır və Süleyman peyğəmbərə dirilik suyunun verilməsi ilə bağlı mətnlərin variantlar paradigmasını Azərbaycan folklorunda dirilik suyunun funksiyasını və tipoloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün əsas mənbə olaraq qəbul edirik.

Azərbaycan folklorundakı çoxsaylı mətnlər və onların variantlar paradigması onları ən doğru şəkildə izah edə biləcək, dəyişdiyi ideya baxımından onlara ən yaxın olan "Ural-batır" dastanının süjet xəttinin izi ilə izah olunacaqdır. Məqsədimiz ilk növbədə Azərbaycan folklorunu tədqiq etməkdir. Azərbaycan folklor nüsxələrinin türk xalqlarının folklorundakı variantlarının və ya fərqli ifadə formalarının göstərilməsi Azərbaycan folkloruna xidmətdir, çünki Azərbaycan folkloru yalnız bu yolla dolğun və tam şəkildə anlaşıla bilər. Türk xalqları folklorunun genişmiqyaslı ümumi mənzərəsində Azərbaycan folklor nüsxələrinin aid olduqları yeri tutması və o mənzərəni ən doğru şəkildə tamamlaması, rekonstruksiyası mühümdür.

"Ural-Batır" başqır dastanında: Dastanda Yanbirdə böyük dağ boyda təsvir olunur və onun ilk insan olduğu deyilir (*ilk nəhəng insan Ucubilix (variant: Möhsün, firon) və onun əcəldən qaçması ilə bağlı Azərbaycan mifoloji mətnləri ilə variantlaşdır.* Yoldaş Yanbika və iki oğlu Şülqən və Uralla yaşadığı yerdə ancaq yay fəslə olur və onlar yalnız ovla məşğuldurlar. Ovladıqları heyvanların, quşların qanını yığıb, xüsusi içki hazırlayıb, dəniz qabıqlarında saxlayırlar və onu ancaq böyükür içir bilər (Şülqən ata-anası ovda olanda ondan içir). Yanbirdə oğlanlarına qədim zamanlarda onların doğduqları yerə ölümlər tez-tez gəldiyini, bir dəfə dənizdən böyük bir divin çıxıb insanları yediyini danışır. Yanbirdə Yanbika ilə birgə qaçıb sağ qurtardığını, *ölümün onların yerini bilmədiyi diyərə gəldiklərini* deyir [15].

Ölümün olmadığı yerin axtarışları Azərbaycan folklorundakı "Nə gəzirdin Ozanda, başın qaynaya qazanda" mətnindəki (variant: "Naxırçının nağılı", variant fərqi: naxırçı olmaları) ölümdən çox qorxan ər – arvadın Ozana gəlmələrini xatırladır. Ölümün olmadığı yeri axtarıb tapmaq ümidi ilə yola çıxan ər-arvad Ozana gəlib çıxırlar. Ozanda hamının cavan olduğunu, heç kimsin ölümdən danışmadığını, heç kimsin xəstələnmədiyini və ölmədiyini gördən ər-arvad burada məskən salırlar. Bir gün kişi evdə olmayıb, səfərə çıxanda arvad xəstələnir. Qonşuları başına topalayıb bərk ağrılarındən gileyənlər və "ölürəm" – deyib zənyir. Arvadın xəstələnməsi və ölümü yad salması yerli əhəlinin xoşuna gəlmir və onlar öz adətli üzrə hərəkət edərək, arvadı diri-diri iri qazanda qaynadırlar. Səfərdən döndən ər arvadını axtarıb, lakin tapa bilmir. Obanın ortasında qaynayan iri qazanın içinə baxanda arvadını tanıyıb ona "Nə gəzirdin Ozanda, başın qaynaya qazanda" – deyir [2, s.147]. Ölümün olmadığı yerin axtarışları Azərbaycan folklorunda "Əbədi həyat axtaran gənc" mətnində də öz əksini tapmışdır. Ölümün olmadığı yeri axtaran gənc dəniz sahili qumların içində parıldayan yeri eşib qapı tapır. Qapıdan içəri girdikdə cənnət kimi gül-bülbül içində on altı yaşlı gözəl bir qız görür və o qızla orada uzun illər yaşamağa başlayır və on altı yaşında qalır [1, s.263].

Antik dünya mifologiyasına nəzər yetirdikdə ölümün olmadığı yerin yalnız allahlərə məxsus olduğunu görürük. Şumer mifində cənnət ölkəsi Dilmunda "dirilirlər ölkəsi"ndə allahlara xoşbəxt həyatından bəhs edilir: Orada ölüm və xəstəlik yoxdur, şir heç bir canlına parçalamır, qurd quzunu yemir, xəstə xəstəliyindən şikayət etmir, qarğa qarıldamır, qoca özünü qoca hesab etmir, heç kim halından şikayətlənmir. Ölümün olmadığı bu ölkə *allahlara məxsusdur*. Dilmun atasında yaşayan əcdad Utnapiştum allahlərin ölümsüzlük bəxş etdiyi yeganə adamdır. Yunan mifologiyasında Olimp, hind mifologiyasında Amravati, İran mifologiyasında Varoqaş gölünün ətrafı ölümsüz allahlərin məkanıdır.

"Ural-batır" dastanında Ural atasından ölümü məğlub etməyin, yox etməyin mümkün olub-olmadığını soruşur. Yanbirdə ölümün gözügörünməz və gəlişinin gözənlənməz olduğunu bildirir. Ölümə mübarizənin çox çətin olduğunu və yalnız divlər padşahının ölkəsindəki *Dirilik bulağı*nın yeganə çıxış yolu olduğunu, o bulaqdan içənin heç zaman ölmədiyini, ölümün onun üzərində hökm edə bilmədiyini bildirir. Eyni informasiyanı onların ovladıqları ağ quşu Humay da deyir. O deyir ki, atası bütün quşların padşahı Samrau, anası isə Koyaş-Gunəş halə o körpə ikən onu dirilik bulağında çimdirdi və ölüm ona hakim deyil. Əgər onu azad etsələr, dirilik çeşməsinə gedən yolu deyəcəyinə söz verir. Lakin yerə düşən üç qanadın qanına bulayır və qəfildən qeybdən üç quş uçub gəlir və onu səməyə qaldırır aparırlar. Quşu dirilik çeşməsinə gedən yolu göstərmədən ucbu gedir. Yanbirdə və Yanbika oğlanları Ural və Şülqəni *dirilik suyunu tapmağa* göndərirlər. Qardaşlar yolda ağ uzun saqqallı, əlində uzun əsa olan bir qoca ilə rastlaşırlar. Dirilik çeşməsi-

ni axtarıqlarını və ölümü məğlub etmək istədiklərini deyirlər. Qoca anlama qarşılığında iki yolun – birinin quşlar padşahı Samraunun diyarı olduğunu, orada gecə-gündüz şəhlik edildiyini, qan içilmədiyini, at yeyilmədiyini, toyuqların tüklürlə birgə gecə qaranlıq meşədə qorxmada gəzdiyini, ölümün bu diyara gəlmədiyini deyir. Digər yolunsa padşah Qatilin ölkəsinə apardığını, orada ölümün hökm sürdüyünü, torpağın qana doyduğunu, insan sümüklərinin yerə döşəndiyini, dirilərin ölümlərə təsadüf apardığını deyir. Şülqən ölümün olmadığını diyara, Ural isə padşah Qatilin ölkəsinə *ölümü tapıb məhv etməyə*, insanları ondan qurtarmağa gedirlər.

Ölümü tapıb məhv etmək motivi türk xalqlarının folklorunda çox geniş yayılmış motivdir və ölümün obrazlaşdırılması ilə bağlıdır. Buna ən bariz nümunə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul” boyundakı Dəli Domrulun ölüm mələyi Əzrayılı tanıması və onu tapıb məhv etməsi məsidir. Ölümü tapıb məhv etmək ideyası əksər folklor mətnlərində dəyişik can almağa gələn ölüm mələyinə (Əzrayıl, Esrele (Əsrəl), Janalğış, Tinalqış, Janalçı, Küysüz teyri (yəni Səssiz tanrı), Erlik (İrle xan, Ərlik, həyat ipini kəsən hökmdar) və köməkçisi Aldacı (Üsməkçi), 43 növ Etkereyləri; Tanatos, Xaron, Azire, Razi, Yama, Mutu və s.) hiylə gələrək aldatmaqla əcəldən qaçmaq və onu məhv etmək şəklində ifadə olunmuşdur. Azərbaycan folklorunda *qəhrəmanın ölümlə axtarılması* onu məhv etməyə deyil, kəsibçilük üzündən cəndən bezməklə canını aldırmağa xidmət edir. Beləliklə, Dəli Domrul ölümü məhv üçün axtaran bir qəhrəman kimi Ural-batırla müqayisə edilə bilər. Dəli Domrulu Ural-batırdan fərqləndirən cəhət isə ölüm mələyi Əzrayılı artıq aldığı canı geri qaytarmağa çalışması və can əvəzinə can axtarmasıdır. Artıq alınmış canın geri qaytarılması və can əvəzinə can vermə isə əcəldən qaçma motivinin ən arxaik laydır. Ertliklə bağlı dastanları və mifoloji mətnləri variantlaşır.

“Ural Batır” dastanında Ural da İskəndər kimi dirilik suyunu tapanda ölümsüz bir qoca ilə rastlaşır. Ural camaatı başına yığıb ölümə qalib gəlmək, hamını xəstəliklərdən xilas etmək, yer üzündə yaşayan bütün canlıları ölümsüz etmək üçün dirilik çeşməsindən su götürməyə gəlir. Dastanda göstərilir ki, camaat öz rəhbərini alqışlayıb qurtardıqdan sonra sakitlik çökəndə qəmli köks ötürmə səsi gəlir. Camaat bu qədr sevinci içində ikinə bu kədərli səs hamını təəccübləndirir. Camaat arxaya çəvrilib bədoni ağac kimi qurmuş, sümükləri inləyən bir qocanı görür. Qoca onlara öz uşaqlıq illərindən danışır. O, insanların qəbilə və tayfa şəklində yaşamağa başladığı zamanda divlər və ilanların onları oğurlayıb yeməyə başladıklarını, insanları özlərinə qul etdiklərini, hər yerə hakim olduqlarını, insanların qan ağladığı dövrləri xatırlayır. Qoca bunları danışarkən o zamanlar gənc olub və ölümün nə olduğunu bilmədiyini deyir. Ölüm onların diyarına gələndə o, yer üzünə böyük bir batır doğulacağı, bütün ilanları öldürəcəyi, insanları ağ günə çıxarıb, sevinçə, sadlığa qovuşduracağı zamanın gələcəyini düşünmüşdür. Bu sad günü görmək, bu sadlıqda iştirak etmək üçün o, dirilik çeşməsindən su içmişdir. Ölüm onun dalınca gələndə isə ona heç nə edə bilməmişdir. Ölüm onun xirdəyindən yapışib, bığağı ürəyinə sancıb, lakin o, ölümə tabe olmamışdır. Qoca deyir ki, indi heç nəyə təəssüflənmədən ola bilər, çünki bu sad günü artıq gördü. Lakin indi ölüm onun çağırışına gəlir. Dirilik suyundan içdiyi üçün əsrlərcə canı alınmayacaq. Gücü bitəcək, tək quru sümükləri qalacaq, lakin yaşayacaq. O, nəhaq yer əzablarından qurtulmuşu gözlədiyini bildirir. Qoca Urala ölkənin əsl batır olduğunu, torpaqları azad etdiyini, burada onun nəslinin yaşayacağını söyləyir. Qoca Ural-batırın onun sözlərini dinləməyə, təcrübəsindən ibrət almağa, *əbədi yaşamaq fikrindən daşınmağa çağırır*. O, dünyanı bir bağa bənzədir. Bütün bitkilər bu bağda yetişir, fəsililər bir-birini əvəz edir, biri çiçəkləyəndə digəri solur. Lakin onların hamısı müxtəlif vaxtlarda bu baği bəzəmiş olur. Bağda öz ömrünü başa vurmuş, solmuş bitkiləri yolub baği təmizləyirlər. Ona görə də dirilik çeşməsindən su içməyi, ölümsüzlüyü axtarmağı məsləhət bilmir. Yer üzündə tək bir şeyin – yaxşılıq və xeyirin heç vaxt ölməyib, həmişə gənc qaldığını deyir. Yaxşılığın odda yanmayıb, suda batmayıb, səmaya yüksəldiyini bildirir. Qocanın bu ibratəmiz sözləri Ural-batıra həyatın mənasını açıq, O, qurumuş torpağa, çəkilib qurumuş dənizə, quru yayalara, səhralara baxır. *Ural-batır dirilik çeşməsinin suyunu birməfəsə qurtulmayıb, lakin udmur*. Onu qurumuş torpağa, səhraya tüpürür və deyir: “Qoy dağlar və meşələr yaşillaşsın, qoy quşlar dünyaya gələnlərinə nəğməsinə oxunsunlar. Qoy yerin altında zülmət dərinliklərdə gizlənmiş düşmənlər yerin üstünün gözəlliyinə paxıllıq etsinlər. Qoy bizim bağın layiqli həyatı, bizim ölkəmizə sevgi-

yə layiq olsun. Qoy bizim torpağımız düşmənlərin acığına parlasın”. Ural-batır bu sözləri dedikcə ətrafındakı hər yer yaşllaşır, gül-çiçəyə qorq olur. *Dirilik suyunun daha çox düşdüyü yerlərdə nəhəng, həmişəyaşıl küknar ağacları* yüksəlməyə başlayır [15].

Küknar, şam ağaclarının ölümsüzlük suyundan bitib yetişməsi və ona görə həmişəyaşıl olması barədə mif türk-moqol xalqları arasında geniş yayılmışdır. Mifdə deyilir ki, Allah insanlara ölümsüzlük suyunu küknar ağaclarının üstünə tökür. Buna görə, onlar daima yaşlı qalırlar. Xızır peyğəmbərlə bağlı bir mətndə ardıc ağacının həmişəyaşıl olması dirilik suyu ilə əlaqələndirilir. Xızır peyğəmbər qaranlıq dünyada dirilik suyunu hərənin əlinə bir ölü balıq verərək axtırır. Əsgərlərindən biri əlindəki balığı suya salanda balıq canlanır, özü içib sudan bir qab Xızır peyğəmbərə götürür, ardıc kolunun dibinə qoyur. Göyərçin suyu içib qurtarır. Sudan yerə sıçradığı üçün ardıc ağacı yay-qış yaşıldır [10, s.61-62]. Bu, eyni zamanda Süleyman peyğəmbərin dirilik suyunu çaya tökməsini və bununla da çaqların suyunun şirin – içməli və yararlı olması haqqındakı rəvayətlə səs-ləşir. Mətdə deyilir ki, kirpi Süleyman peyğəmbərə qocalıb əldən düşəcəyi, camaatın ondan qorxub iyənəcəyi, hamının ondan zahəsi gələcəyi üçün dirilik suyunu içməsinə etiraz edir. Süleyman peyğəmbər dirilik suyunu zahər kimi acı çaya tullayır və ondan sonra sular şirin olur [3, s. 59].

F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”si: Azərbaycan folklorundakı İskəndər haqqında rəvayətlərdə rast gəlinən qaranlıq dünyaya səfər F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində əks olunmuş, ənənədən yazılı abidəyə keçmişdir. Oğuznamədə bu süjet belə təsvir olunur: Oğuz Qara Xulunun, yəni Qaranlıq ölkənin sərhədində gəlib çatanı, o qədr zülmət idi ki, orada yol tapmaq çətin idi. Oğuz öz yaxınları və ağıllı adamlarla məsləhətləşsə də bir notica verəmədi. Qara Sülüklə belə çətin işlərdən həmişə çıxış yolu tapan atasının yanına yollandı. O, düşükləri bu ağır vəziyyəti atasına danışdı. Yuş Xoca dörd qulunu madyan və doqquz qoduqlu eşşək ayırıb adamlara mimmələrinə, qaranlıq ölkənin girişində əvvəl qulunlarla qoduqları bağlamalarını tapşır. Onların qaranlığa girib özlərinə lazımı olan qədr gedəcəklərini, öz balalarını olan sevgi və onların qorxusu madyanlarla eşşəkləri geri qaytarmağa məcbur edəcəyini, beləliklə adamların da sağ-salamat qayıdacağını deyir. Qara Sülüklə bütün bunları Oğuzla danışır, bu yol Oğuzun xoşuna gəlir, onu qəbul edir. Yuş Xocanın məsləhəti ilə onlar qaranlığa girir və üç gün, üç gecə zülmət içində yul gedirlər. Bir müddətdən sonra sağdan və soldan səslər eşidilir: “Kim bu zülmətdə bir şey tapıb özünə gətirsə, bayıra çıxan kimi bunun peşmançılığını çəkəcək, amma bir şey götürməyən də peşman olacaq”. Gedənlərin çoxu özləri ilə heç nə götürür, lakin bəziləri xırda şeylər götürürlər. Madyanların komayı ilə zülmətdən çıxanda götürükləri şeylərin qiymətli daş-qaş olduğunu görürlər. Ona görə də az götürənlər də, heç götürməyənlər də peşman olurlar [4, s.18-19]. Qaranlıq dünyaya yolun tapılması ilə bağlı süjet olduğu kimi İskəndərin dirilik suyu axtarmaq üçün zülmət dünyasına gətirməsi ilə bağlı süjetlə eyniyyət təşkil edir. Folklor ənənəsi yazılı abidə üçün qaynaq kimi çıxış etmişdir.

İskəndərlə bağlı Azərbaycan folklor mətnləri: İskəndər haqqında mətnlərdə İskəndərin zülmət dünyasına gətirməsi və dirilik suyu tapması, qocaların öldürülməsi, İskəndərin vəsiyyəti və İskəndərə təyin olunmuş alın yazısı ilə bağlı süjetlərin kontaminasiyası şəklində çıxış edir. “Oğuznamə”də zülmət dünyasına gedib-gəlməyən yolunu göstərən Qara Sülüklənin atası Yuş Xoca İskəndərlə bağlı Azərbaycan mətnlərində qocaların öldürülməsi qanununa uyğun olaraq, öldürülməli olan, lakin İskəndərin əsgərlərindən biri oğlunu öldürməyib gizlətdiyi və özü ilə səfərə apardığı qoca ilə əvəzlənmişdir. Onların zülmət dünyasından çıxış yolunu göstərən mudrik məsləhəti eynidir. Lakin “Oğuznamə”də Oğuzun zülmət dünyasına enmə səbəbi və dirilik suyu barədə məlumat verilmir. İskəndərlə bağlı folklor mətnləri isə bütün variantları ilə İskəndərin dirilik suyunu tapması, lakin özünlə deyil, Xızır içməsi ilə bağlı informasiyanın daşıyıcısıdır.

1. Zülmət dünyasında İskəndərin deyil, Xızırın dirilik suyunu içməsi: Dirilik suyunu axtarmaq üçün zülmət dünyasına qoşunsuz tək getmək istəyənlər, lakin qayıdanda yolu tapa bilməyəcəyindən ehtiyat edən İskəndərə qoşununda olan əsgorin atası təzə doğulmuş madyanın atını minib balasını çöldə saxlamağı məsləhət bilir. Yolda Xızıra yoldaş olan İskəndər zülmət dünyasından çıxan (iki – ağ və qara sular) qara suyun dirilik suyu ola biləcəyini ehtimal edərək, onu içir. Ağ sudan içən Xızır isə əbədi yaşayır [11, s.152]. Variant fərqləri: Zülmət dünyasına səslə və səssiz iki

bulağın olduğu deyilir. İskəndər dirilik suyunu içmir, ancaq Xızır içir [7, s.75]. Dirilik suyunun yerini İskəndərə tutuquşu göstərir. Duru və bulanlıq – iki bulağın birindən su içmə seçimini tutuquşu İskəndərə həvalə edir. İskəndər səhv edərək, duru suyu içir [3, s.146].

İskəndər dirilik suyunu içməyə gedəndə Xızır peyğəmbər onun yanında olur və hələsinin əlində bir quru balıq olur. Dirilik suyundan içmək Xızır Nəbiyə qismət olur. Zülmət dünyasından götürülən hər daş qızıl çevrilir, götürən də, götürməyən də peşman olur [7, s.76]. Variant fərqiə görə, Allahdan Xızır Nəbi qiyamətə qədər ömür, İskəndər Zülqərneyn isə yer üzünün hökmrənliyini istəyir [3, s.144].

Yuxusunda filan vilayətdə bir dirilik bulağı çıxıb onun qarşısında qaynayaçağını gören İskəndər dirilik suyunu axtarmağa gedir. Məcədə bulaq fəvvarə vurub İskəndərin xalası oğlunun bədənində tokülür [6, s.78]. Variant fərqi: İskəndər Zülqərneyn xalası oğlu Xızır peyğəmbərlə zülmətə gedir. Xızır peyğəmbərin qaradaşı İlyasin balığı suda uyulur və dirilir. Özü də dirilik suyundan içir.

Allah tərəfindən qızıl buyuz verilən İskəndər gənclərdən çoxun hazırlayıb dirilik suyunun dalınca gedir. Dirilik suyu olan gölün kənarına çatan, lakin bir bardaq dirilik suyunu anası və ailəsi ilə birlə içmək üçün götürür. Meh bardağı yerə salır, bardaq qırılır, su tokülür və gol quruyur [3, s.143].

2. İskəndər dirilik suyunu içməkdən imtina edir: İskəndərə dirilik suyunu içmək təklif edilib, lakin o dirilik suyunu tapıb üç dəfə ovucunu su ilə doldurub içmək istəyəndə, qeybdən gələn səs ona içməməsini, içsə peşman olacağını bildirir. Yuvarlanaraq gəlib İskəndərin qarşısında dayanan bir ip yumağı Xızır peyğəmbər olduğun, dirilik suyunu içsə onun vəziyyətinə düşəcəyini bildirir [8, s.97]. “Ural-batır” dastanında olan əbədi həyat qazanmış qoca İskəndər haqqında mənlərdə olduğu kimi, qaxaxların Harun-əl-Rəşid barədə mənlində də vardır. Q.N.Potaninin qaxaxlardan qeydə aldığı “Əbədî su” mətni Azərbaycan variantı ilə eynidir, variant fərqi yalnız adlardır. Xızırın yerinə min il yaşayan Alimbet xan, İskəndərin yerinə isə Harun-əl-Rəşiddir [16, s.99]. Azərbaycan folklorundakı variant fərqi: Dirilik suyundan içmək istəyəndə çox pis vəziyyətdə bir it gören İskəndər insanın eyninin torpağın örtməsinə məqbul hesab edərək suyu içmir [3, s.146]. İskəndər suyu tapıb içmək istəyəndə qoca vəziri İskəndərə həmişə cavan sərkərdə qalmayacağını, qocalıb əldən düşəcəyini və onu sayan olmayacağını, Allahdan nə qədər ölüm istəsə də verməyəcəyini bildirərək, qoymur. İskəndər belə yaşamaqla razılaşmayıb suyu içmir [5, s.142]. Variant fərqiə görə, dirilik suyunu İskəndərin vəziri içir. İskəndərə dirilik suyunu içmək nəşib olmur.

3. İskəndər dirilik suyunu sübhələndiyi üçün içmir: Zülmətdə ildə bir dəfə yerdən çıxıb qaynayan dirilik suyunu içmək üçün İskəndər buludun gəlib çökəkliyə enib zülmət qaralıq çökməsini gözləyir. Zülmətdə ayağına ilişən mis qabın zəhərlənmiş olmasından sübhələndən İskəndər canından bezib özünü öldürmək istəyən, lakin şir-pələngin belə yaxın durub parçalamadığı dilənciyə mis qabı su ilə doldurub içməyi təpşir. Dilənci dirilik suyunu içib cavan oğlan olur. Dirilik bulağı quruyur, bulud çökür və İskəndərə dirilik suyunu içmək nəşib olmur. Dilənci diləncilik edərək əbədi yaşayacağı, İskəndər isə böyük hökmdar ikən öləcəyi üçün peşman olurlar [6, s.39]. Variant fərqi: Masallıdan qeydə alınmış “İskəndərlə qoca” nəğlində Cənab Allah mələklərlə ona qızıl kasada dirilik suyu göndərir, lakin İskəndər sübhələndiyi üçün içmir. Dirilik suyunu içmək ona qismət olmur [9, s.157]. Variant fərqi: Şeytan qarqız qabığını dirilik suyu ilə doldurub insan surətində yolun üstündə durur. İskəndər gəlib keçəndə qabığını kəsir, İskəndər baxıb iyrenir və yerə çirpdir. Xızır isə qarqız qabığındakı dirilik suyunu içir, əbədi yaşayır, qeybdədir [10, s.93-94].

Süleyman peyğəmbər və dirilik suyu: Azərbaycan folklorunda dirilik suyu ilə bağlı mənlər İskəndər və Xızırдан başqa Süleyman peyğəmbərlə də bağlıdır. Süleyman peyğəmbərlə bağlı Azərbaycan folklor mənlərinin digər variantlarında da Süleyman peyğəmbərə əbədi həyatı seçməyə kirpi mane olur: Süleyman peyğəmbər Allah Təaladan onu qiyamət gününə qədər salamat saxlamağı təmənnə edir. Allah bütün canlı-cinlinin razılığı ilə onu sağ saxlayacağını bildirir. Bütün heyvanlar razılıq versə də, kirpi onun qocalıb əldən düşəcəyi, camaatın ondan qorxub iyranəcəyi, haminin ondan zəhləsi gedəcəyi üçün razılaşmır [3, s.304]. Onu da qeyd edək ki, Süleyman peyğəmbərin əbədi həyatdan imtina etməsi ilə bağlı bütün mənlər variantları kirpi ilə bağlıdır. Kirpi

Süleyman peyğəmbərə doğmalarının ayrılığına dözə bilməyəcəyi üçün dirilik suyunu içməyi məsləhət bilmir. Mənlərin digər variantlarında kirpi Süleyman peyğəmbərə diriliyi seçməyə (dirilik almaması yeməyə və s.) mane olur. Hər bir variantda Süleyman peyğəmbər kirpinin məsləhətinə əməl edir və dirillikdən imtina edir.

Türk xalqlarının folklorunda ölümsüzlük içkisi vasitəsilə əbədi həyat qazanmış digər peyğəmbərləri aradırsaq, qaraçay-malkar əfsanəsi ilə rastlaşırıq. Daniyal peyğəmbərlə bağlı qaraçay-malkar əfsanəsində Daniyal peyğəmbərin ölümsüzlük qazanması ilanlar padşahı Şahməranla bağlıdır. Şahməran özü qaynar qazana atılır, zalım padşahın zülmündən qaçan və ölümsüzlük axtıran Daniyalə şorbanı içməyi təpşir. Şorbanın üzünü özü, dibini şahın adamlarına verən (bunlarla onları öldürən) Daniyal ölümsüzlük və müdriklik qazanır [12, s.33].

Nəticə / Conclusion

Deyənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan folklorunda dirilik suyu motivi İskəndər, Xızır və Süleyman peyğəmbər haqqındakı mənlərlə bağlıdır. Dirilik suyunu içmək və əbədi həyat qazanmaq yalnız Xızıra qismət olur. Süleyman peyğəmbərə dirilik suyunu qəbul etmək kirpi tərəfindən qadağan olunur. Mənlərdən də məlum olduğu kimi İskəndərə dirilik suyunu içmək nəşib olmur. Beləliklə, o, şüurlu şəkildə dirilik suyundan imtina edir.

Azərbaycan folklorunda dirilik suyu motivi yəqut olonxolarında və altay dastanlarında olduğu kimi ölüb-dirilməyə xidmət etmir. Nəğlilərdə və “Koroğlu” dastanındakı funksiyasını da nəzərə alsaq, güc-qüvvə və gözəllik verməyə xidmət edir. Altay dastanlarındakı kimi səmadakı həyat mənbəyi Süd-əg-göl və Həyat ağacı və Sumer-ulan dağı ilə əlaqəsi yoxdur. Antik dünya mifologiyasında əbədi həyat içkisi Ambroziya (Yunanistan, Roma), Amritu, Soma (Hindistan) və Xaoma (İran mifologiyası) yalnız allahlara məxsusdur, yalnız allahların qidasıdır. Azərbaycan folklorundakı dirilik suyunun funksiyasını, rolunu türk və moqol xalqlarının dastanlarındakı dirilik suyunun funksiyasından və antik dünya mifologiyasındakı Amritu, Ambroziya və digərlərindən fərqləndirən cəhətlər bunlardır.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan folklor külliyyatı (AFK). VI kitab. Bakı, Nurlan, 2007.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası (AFA). X kitab. Bakı, Səda, 2004.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası (AFA). XVI c. Bakı, Səda, 2006.
4. Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı, ADNPB, 1992.
5. Folklor da bir tarixdir: Qarabağ folkloru. I kitab. Bakı, Elm və təhsil, 2012.
6. Folklor da bir tarixdir: Qarabağ folkloru. IX kitab. Bakı, Elm və təhsil, 2014.
7. Folklor da bir tarixdir: Qarabağ folkloru. II kitab. Bakı, Elm və təhsil, 2012.
8. Folklor da bir tarixdir: Qarabağ folkloru. III kitab. Bakı, Elm və təhsil, 2012.
9. Masallı folklor örnəkləri. II kitab. Bakı, Səda, 2013.
10. Şəur folklor örnəkləri. I kitab. Bakı, Elm və təhsil, 2017.
11. Tovuz folklor örnəkləri. I kitab. Bakı, Elm və təhsil, 2017.
12. Djortubayev M.Ch. Drevniye verovaniya balkartsev i karachayevtsev. Nalchik, Elbrus, 1991.
13. Putilov B.N. Geroicheskiy epos i deystvitelnost. Leningrad. Nauka, Leningradskoye otdeleniye. 1988.
14. Jirmunskiy V.M. Narodniy geroicheskiy epos: sravnitelno-istoricheskiye ocherki. M.-L., Goslitizdat, 1962.
15. Ural-Batir. Bashkirskiy narodniy epos. <https://rulit.me/books/ural-batyr-read-324086-1.html>.
16. Kazaxskiy folklor v sobranii G.N.Potanina. Alma-ata, Izd. AN Kazax SSR, 1972.

“Живая вода” в азербайджанском фольклоре

Улькер Алекперова

Доктор философии по филологии

Институт Фольклора НАНА, Азербайджан.

E-mail: ulker.elekberova@bk.ru

Резюме. Для того, чтобы в азербайджанском фольклоре определить функцию «живой воды», в статье исследованы тексты, связанные с образами Искендера, Хызыра и пророка Сулеймана. К исследованию привлечены образцы азербайджанского фольклора, созданные на основе дастана «Урал-батыр». В азербайджанском фольклоре мотив «живой воды» не связан с образом «Дерева Жизни», горы Сумер-улан, Молочной Белой реки, как в якутских и алтайских дастанах, и живая вода не ниспослана богами богатырям, а служит оживлению после смерти. Живая вода в азербайджанском фольклоре добывается из подземного тёмного мира и не имеет параллели с мёртвой водой. Для определения функции, присущих особенностей и роли живой воды в азербайджанском фольклоре требуется надобность в использовании типологических сопоставлений.

Ключевые слова: вечная жизнь, Александр, Хызыр, Урал-батыр, Огуз